

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx, Huqıqtanıw

ДЕМОКРАТИЯ – АДАМЗАТ РАЎАЖЛАНЫЎЫНЫҢ БАС ЖОЛЫ

С.А.Абаев – философия илимлериниң кандидаты, доцент
Эжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты
М.А.Якубов – философия илимлериниң кандидаты, доцент
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: демократия, демократияның халқаро микёсда эътироф этилган принциплари, сайлов, конституционализм, плюралистик демократия, шарқона демократия, ғарб демократиясы, фукаролик жамияти, инсон ҳуқуқи, фукароларнинг ўзини ўзи бошқариши.

Ключевые слова: демократия, демократическое общество, общепризнанные принципы демократии, выборы, конституционализм, плюралистическая демократия, восточная демократия, западная демократия, гражданское общество, права человека, самоуправление граждан.

Key words: democracy, democratic society, general adjudged principles of democracy, elections, constitutionalism, pluralistic democracy, eastern democracy, western democracy, civil society, human rights, self-government of citizens.

Демократия ҳазирги заман сиясий-жәмийетлик илимлеринде ҳам әмелий турмыста ең көп колланылатуғын түсиникке айналды. Өйткени, дүньядағы бар болған мәмлекетлер ҳам халықлардың хәммеси де демократиялық қурылысты әмелге асырмақта яки демократиялық раўажланыў жолын таңлағанын жәрияламақта.

Өзбекстан өз ғәрезсизлигин алғаннан кейин Өзбекстанның биринши Президенти Ислам Абдуганиевич Каримовтың басшылығында өзиниң демократиялық раўажланыў бағдарын белгилеп алды. Оның шығармаларында демократиялық жәмийет қурыўдың принципери ҳам ызымлылықлары, бул процести әмелге асырыўдың Өзбекстан жағдайындағы өзине тән өзгешеликтери хәр тәрәппе баян етилди. Әсиресе, “Өзбекстанның өзиниң жаңаланыў ҳам раўажланыў жолы”, “Өзбекстанның жәмийетлик, сиясий ҳам экономикалық раўажланыўының тийкаргы принципери”, “Өзбекстан экономикалық реформаларды тереңлестиріў жолында”, “Өзбекстан ХХІ әсир босағасында: қәуипсизликке қәуип, турақлылық шәртлери ҳам раўажланыў кепилликтери”, “Бизиң бас максетимиз – жәмийетти демократияластырыў ҳам жаңалаў, мәмлекетти модернизация ҳам реформа етиў”, “Мәмлекетимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестиріў ҳам пукаралық жәмийетти раўажландырыў концепциясы”, “Ана журтымыздың ығбалы ҳам уллы келешеги жолында хызмет етиў – ең жоқары бахыт” атлы ҳам басқа да мийнетлеринде бул машкала терең илимий анализленди, жаңа әмелий әхмийетке ийе идеялар менен байытылды. Ең баслысы, Өзбекстанның түпкиликли максети турақлы базар экономикасына, ашық сыртқы сиясатқа тийкарланған күшли демократиялық, ҳуқықый мәмлекет ҳам пукаралық жәмийет қурыў екені дәлиллеп көрсетилди ҳам дүньяда “Өзбек модели” деп тән алынған демократиялық жәмийет қурыўдың миллий жолы ислеп шығылды.

Демократия грекше “demos” – халық ҳам “kratos” – ҳәкимият сөзлеринен алынған болып, халық ҳәкимияты дегенди билдиреди. АҚШтың бурынғы Президенти Авраам Линкольн оған төмендегисе толық түсиник берген: Демократия халық ушын халық сайлаған халық басқарыўы. Демек, демократия халықтың өзинен келип шығады, халық тәрәпинен әмелге асырылады, халықтың мәпи ушын хызмет етеди.

Демократияның ҳақықый мәнисин көрсетип Өзбекстанның биринши Президенти Ислам Абдуганиевич Каримов былай деп жазған еди: “Улыўмалық тәрзиде демократия дегенде ҳәммениң мәплери жолында көпшиликтиң ҳәкимияты ҳам азшылықты еркин хұрмет етиў түсиниледи. Толығырақ анализ қылынғанда болса, демократия – халықтың өз еркинлиги ҳам ғәрезсизлигине көзқарасларында, хәр бир шахстың мәплери ҳам ҳуқықларын өз басымшалық пенен шеклеўлер ҳам сол бағдардағы ҳәрекетлерден қорғауда, пукаралардың өзін-өзи басқарыў формасын да екенлиги айқын болады” [2:180].

Демократия бүгинги күнде азшылық ҳуқықын қорғаи отырып көпшиликтиң ҳәкимиятын, тийкаргы мәмлекет органдарының сайланыўын, пукаралардың ҳуқықларының ҳам сиясий еркинликлериниң бар болыўын, олардың тең ҳуқықлығын, ызымның үстинликке ийелигин, Конституционализм ҳам ҳәкимияттың бөлиниўин билдиреди [7:113].

Демократияның дәслепки көринислери Әйемг Грецияда пайда болған. Жаңа дәўирге келип Европада демократиялық процестің хәр қыйлы көринислери жүзеге шыққан. Бүгинги күнде демократияның ең жетиліскен түри деп плюралистлик демократия аталады. Демократияның бул көринисинде хәр түрлі пикирликке, пукаралардың сиясий активиллигине ҳам басқарыўдың ўәкиллик көринисине тийкаргы орын бериледи. Оның мәнисин көрсетип немис алымы Ральф Дорендорф былай дейди: “Демократия – бул халық тәрәпинен сайланатуғын, керек болса, оның өзи шақырып алатуғын ҳүкімет, буннан басқа бул – өз бағдарына ийе болған ҳүкімет” [5:91].

Реал турмыста демократия тиккелей ямаса тиккелей емес (ўәкиллик) демократиясы түринде жүзеге шығады, сайлаўлар нәтижесинде ҳәкимият системасы қәлиплеседи. Демократия халық үстинен халықтың өзиниң ҳәкимияты, бәринен бурын инсанның өзиниң өзи үстинен ҳәкимияты, өзиниң жуўапкершилигин өз үстине алыўы деп түсинсек дурыс болады.

Демократияны қаншелли тәриплемейик ҳам мактамайық, егер реал өмирге кирмесе, ол қуры сөз болып қала береді. Ислам Абдуганиевич Каримовтың айтқанындай, демократия турмысымыздың хәр минутына синип кетпесе, турмысымыздың ажыралмас бөлегине айланбаса, хәмме шақырықлар ҳам тәриплер я мазмунсыз бақырыс-шақырық яки хеш нәрсени аңлатпайтуғын сөз ойыны болып қала береді. “Жәмийетте демократия қай дәрежеде екенлигин белгилеўиш үш өлшем бар. Булар – халық қарарлар қабыл етиў процестеринен қаншелли хабардарлығы; ҳүкімет қарарларының халық тәрәпинен қаншелли қадағаланыўы; әпиўайы пукаралар мәмлекетти басқарыўда қаншелли қатнасыўы” [2:181]. Демократия ҳақықый ҳәрекет етиўи ушын оның ҳуқықый, экономикалық, жәмийетлик-сиясий тийкары болыўы лазым. Анық жолға қойылған ызымлар системасы болмаса демократия болмайды.

Демократия тарийхый процесс, ол ҳазирде даўам етпекте. Хәр бир миллет ҳам жәмийет, хәр бир дәўир өзине тән демократиясына ийе болады. Өйткени, демократияның хәр бир халықтың өзине тән болыўы оның өзиниң тарийхына, менталитетине, дәстүрлерине, әмелдеги жәмийетлик қатнасықларының характерине байланыссы болады. Демократияның толық идеал дәрежесине ерискен бирде-бир халық жоқ. Демократияны хәтте, ең раўажланған мәмлекетлерде оны жоқары басқышта толық қурып болдық деп айта алмайды. Бүгинлигинде де демократияның өзине тән ишки қарсылықлары бар, көплеген жағдайларда халықтың оннан қанаатланбаўшылық кейпияты сезиледи. Бул жерде белгилі англичан мәмлекетлик ғайраткери У.Черчелдин мына гәпи оғада орынлы: “Демократия қорқынышлы нәрсе, бирақ адамзат еле оннан гөре абзалаырақ нәрсени ойлап тапқан жоқ”.

Демократияның пүткил жәхәнде мойынланған принципери: еркин, әдалатлы сайлаўлар; ызым үстинлиги; мүлк формаларының көп түрлилиги ҳам теңлиги; инсанның экономикалық, социаллық, сиясий ҳуқықларының бар болыўы; ашық, есап беріўиш ҳүкімет; азшылық пукараның кепиллиниўи; конструктив сиясий оппозицияның ашық ҳәрекет етиўи; ызым шығарыўшы, орындаўшы ҳам суд ҳәкимиятларының бар болыўы, салыстырмалы ғәрезсизлиги; ҳәкимият органдарының сайлап қойылыўы; инсан ҳуқықларының үстинлиги; көп партиялық система; тайынлаў жолы менен қәлиплескен мәмлекет органдарының сайлап қойылған органдар алдында есап беріўи; сөз, баспа сөз ҳам хұждан еркинлиги; улыўма миллий референдум өткерилиўи ҳам жәмийетте сиясий плюрализм.

Демократияның улыўма инсаный принциплеринде демократиялық сайлаўлар айрықша орынды тутады. Өзбекстан Республикасының биринши Президенти Ислам Абдуганиевич Каримовтың айтқанындай “Сайлаў – бул демократия, демократия – бул сайлаў ... Сайлаў – биз қурып атырған ҳуқықый демократиялық мәмлекеттиң ажыралмас бир бөлеги, пукаралардың өз қәлеўин еркин билдириўи, мәмлекет ҳам жәмийет басқарыўында жедел қатнасыўының тийкаргы формасы” [4:105].

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 1-статьясында көрсетилгеніндей, Өзбекстан суверенли демократиялық республика болып табылады. Елимизде Конституцияның өзи демократия ҳам социал әдилликке садықлықты жүзеге шығарыў ушын, демократиялық, ҳуқықый мәмлекетти ҳам әдил пукаралық жәмийетти қәлиплестиріў ушын қабыл етилди. Оның “Халық ҳәкимиятшылығы” деп аталған бабындағы 7-статьясында “халық мәмлекетлик ҳәкимияттың бирден-бир дереги болады” [1:4-5] деп көрсетип қойылған.

Бүгинги дәўирде мойынланған демократияның принципери Батыс ҳам Шығыстағы барлық мәмлекетлер тән алған. Соның ишинде Өзбекстан да жаңа жәмийетти қурыўда оларды басшылыққа алады, булар Өзбекстан Республикасы Конституциясында өз сәўелениўин тапқан. Мәселен, Өзбекстан Республикасы Конституциясының 13-статьясында былай делинген: “Өзбекстан Республикасында демократия улыўма инсаный принциплерге тийкарланады, олар бойынша инсан, оның өмири, еркинлиги, абыройы, қәдир-қымбаты ҳам басқа ҳуқықлары жоқары дәрежеде қәдирят есапланады. Демократиялық ҳам ҳуқықый еркинликлер Конституция ҳам ызымлар менен қорғалады”.

Өзбекстанда демократияның Шығысқа тән белгилери әмел қылады. Бул туўралы биринши Президентимиз Ислам Каримов былай деп жазады: “Шығыста демократиялық процесслердиң әйемнен қалыптасқан өзіне тән хәм сәйкес белгилери бар. Буны хеш қашан нәзерден шығарыўға болмайды. Яғный, Шығыста демократиялық процесслер ажыралмас байланысқан түрде хәм әсте-ақырынлық пенен раўажланады. Бул тараўда революциялық өзгерислер жасаўға урыныўлар оғада унамсыз, хәтте, трагедиялық жағдайларға алып келеди. Революцияны Батыс алымлары да “жәмийетлик раўажланыўдың әйемги хәм жабайы формасы” деп атаған. Өз-өзинен белгиле, бундай жол бизге хеш қашан туўры келмейди” [3:7]. Биз басқалардың тәжірибесинен үйренемиз, бирақ өзимиздиң өзгешелигимизди, менталитетимизди басшылыққа аламыз. Демократияны орнатыўдың улыўма инсаный қадириятлары менен миллийлигимизди үйлестиремиз.

Демократиялық процессти әмелге асырыўда Батыста индивидуализм психологиясы, ал Шығыста коллективизм психологиясы басым болатуғынын ядтан шығармаў керек. Басқалардан соқырларша көширип алыў үлкен алжасықларға хәм қәуипке алып келиўи мүмкин. Хеш ўақытта демократияны сырттан киргизіўге урыныўлар күтилген нәтижени бермейди. Бундай жағдай мәмлекеттиң ишки хәм сыртқы қарсылықларының күшейіўине, хәтте, демократияның дәретіўшилиқ күшке емес, ал елди раўажланыўдан кейинге ылақтырып таслаўшы бузыўшы күш сыпатында жүзеге шығыўына алып келиўи мүмкин. Бундай жағдайда мәмлекетте пукаралар урысы келип шығыўи мүмкин. Бул жағдай, өз нәўбетинде, миллетлераралық, мәмлекетлераралық қарама-қарсылықларды күшейтип, демократияның орнаўына жол қоймайды. Демократияны экспорт етіў, сырттан зорлап енгизіў хасында демократияның ҳақыйқый мәнисине қарсы келеди.

Демократияны орнатыў белгиле бир өтиў дәўирин талап етеди. Демократиялық жәмийетке өтиў дәўири дегенде мәмлекетлердиң түрли сийсий системалардан (тоталитаризм, капитализм, әскерий диктатура хәм тағы басқа) демократиялық принциптер тийкарында раўажланыўи мүмкиншиликлерин пайда етиўге кететуғын аралық ўақыт түсиниледи.

Бүгінге шекем демократиялық принциптер тийкарында раўажланып атырған мәмлекетлердиң өтиў дәўири тәжірибелерине тийкарланып, бул дәўирдиң үш тийкаргы жолы яки модели қалыптасқанлигин көрсетиў мүмкин. Олардың бириншиси – классикалық дәстүрлик жол. Бул жол адамзаттың демократиялық раўажланыўға өтиўиниң дәслепки формасы. Дүньядағы көпшилиқ раўажланған мәмлекетлер усы жол менен демократияға өткен.

Бул жолдың машқалаларының көплиги хәм аңсап емеслиги, оларды шешіўдин қурамалылығы, халықтың бул жолға “көңлигип” барыўи усаған жағдайлар себепли классикалық жол менен жүрген. Европа мәмлекетлеринде бул процесс еки, еки ярым әсир даўам еткен. Усы дәўирде экономикалық табыслар негизинде демократиялық қадириятлар қалыптасқан. Хәзир бул мәмлекетлерде пукаралық жәмийетти жетилистириў процесслери даўам етпекте. Атап айтатуғын болсақ, АҚШта либерал-демократиялық институтлар менен байланыслы республика

қурылысы XVIII әсирдиң ақырында орнаған болса, Францияда толық мәниде XIX әсирдиң ақырында әмелге асқанын көремиз. Италия хәм Германияда демократия екінши дүнья жүзлиқ урыстан кейин, ал Батыс Европаның үш мәмлекети – Греция, Португалия хәм Испанияда XX әсирдиң 70-жылларының орталарында орнады. Шығыс Европада демократияласыў 80-жыллардың ақырына туўра келеди.

Демократиялық жәмийетке өтиўдиң екінши жолы революциялық жол болып табылады. Бул жол оғада қурамалы, мәмлекет турмысында күтә үлкен қыйыншылықтарға, жоғалтыўларға алып келеди, ол демократия принциплерине қарсы келеди.

Демократиялық жәмийетке өтиўдиң үшінши жолы – эволюциялық, ямаса басқышпа-басқышлық, ізбе-излик жолы болып табылады. Бунда әмелдеги сийсий ҳәкимият сапастырылғаннан кейин өзгерислер басқышпа-басқыш, ойланылған, тынақлы түрде әмелге асырылады.

Көпшилиқ алымлар бүгінги күнде эволюциялық жолды өтиў дәўири үшін ең макул жол сыпатында тән алмақта. Мәселен, Россия Илимлер Академиясының академиги А.Н.Яковлев былай деп жазады: “Революция, бул – басы берик көше, жолды жоғалтыў деген. Өз-ара жәнжел хәм топаланлар жағдайында хәм төменнен, хәм жоқарыдан басланатуғын жынаятлар ҳәўиж алады. Солай етип, люпенлер жынаят ҳәкимият жынаят менен бир-бирине араласып кетеди. Революция дәўиринде реймисизлик бурын көрилмеген дәрежеге жетеди. Ол алға раўажланыў ҳаққында теорияларды жаратады да, ақыр-ақыбетинде өзи усы ҳәрекет жолына тосық болады. Тек тәбийғый, эволюцияшыл жол инсанға қанаатланыў сезимин, жәмийетке болса өз раўажланыўын изшил, пұқта ойланған, режели тәризде әмелге асырыўға имканият береді” [6].

Өзбекстан демократиялық раўажланыў хәм пукаралық жәмийет қурыў жолын анық белгилеп алған хәм ол Конституциямызда беккемлеп қойылған. Бул жол демократия және еркинликтин улыўма мойынланған хәм тийкаргы принциплерине сүйенеди. Усының менен бир ўақытта мәмлекетимиздиң тарийхий, миллий хәм диний айрықшалықларына хәм халқымыздың дүньяға көзқарасына тийкарланады.

Демократиялық раўажланыў саласындағы ўазыйпаларды көрсетип Республикамыздың биринши Президенти Ислам Каримов былай деген еди: “Биз раўажланған демократиялық мәмлекетлер тәжірибесин үйрениўди даўам етемиз, демократиялық қадириятларға хәмийше садықпыз. Соның ушын демократия ҳаққында сөз еткенде, биз, бәринен бурын, ең раўажланған мәмлекетлер қатарына кириў, ең әҳмийетлиси, олар қолға киргизген табысларды өзлестириўди нәзерде тутамыз. Инсан хуқықларын тәийинлеў, ҳәр бир адам ушын еркин, пәраўан турмыс қурыў имканиятларын жаратыў жолында кимде-ким түрли табысларға, нәтижелерге ерискен болса биз олардан үйрениўден шаршамаймыз” [4:106].

Жуўмақлап айтқанда, Өзбекстанның биринши Президенти Ислам Абдуғаниевич Каримов ҳәр тәрепке ислеп шыққан Өзбекстанның өзіне тән жаңаланыў хәм раўажланыў жолының дурыслығын турмыс, әмелий искерлик айқын дәлиллемецте.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2014, 4-5-б.
2. Каримов И.А. Өзбекстан XXI әсир босағасында: қәуипсизликке қәуип, турақлылық шәртлери хәм раўажланыў кепилликлери. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1998, 180-б.
3. Каримов И.А. Өзбекстанның жәмийетлик-сийсий хәм экономикалық раўажланыўының тийкаргы принциптери. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1995, 7-б.
4. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажига йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. -Т.: “Ўзбекистон”, 2015, 105-б.
5. Дорендорф Р. Дорога к свободе. // “Вопросы философии”. -М.: 1990, № 9.
6. Яковлев А.Н. Кайтадан қашф этилган мамлакат. Сўз боши ўрнида. / “Халқ сўзи”, 2001, 9 февраль.
7. Юридик энциклопедия. -Т.: “Академия”, 2001, 113-б.

Мақолада демократия тушунчасининг мохияти, мазмуни ва уни тушунишдаги ҳар хил қарашлар сўз қилинади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Каримов асарлари асосида юртимизда демократия жамият қуришининг ўзига хослиги атрофлиқа таҳлил қилинади.

В статье рассматриваются сущность, содержание и различные аспекты современного понимания понятия “демократия”. На основе трудов первого Президента Республики Узбекистана Ислама Каримова выясняются особенности построения демократического общества в нашей стране.

The article deals with the essence, content and different aspects of modern comprehension of the concept “democracy”. On the basis of the works of the first President of Uzbekistan Islam Karimov particular qualities of building the composition of democratic society in our country have been studied

ЎЗБЕКИСТОН ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ВА ИЖТИМОЙ ТАРКИБИ ХУСУСИДА (1925-1930 ЙИЛЛАР)

А.А.Ерматов – доцент

Ўзбекистон Миллий университети

Таянч сўзлар: давлат, бошқарув, милиция, ҳуқуқ, орган, Туркестон, низом, буйруқ, фармойиш, Ички ишлар халқ комиссарлиги, миллий таркиб.

Ключевые слова: государство, управление, милиция, право, органы, Туркестан, устав, приказ, Народный комиссариат внутренних дел, национальный состав.

Key words: state, management, police, bodies, Turkistan, law, order, Public Commissariat of internal affairs, national structure.

Мустақиллик йилларида жамият ҳаётининг барча соҳаларида ўтказилаётган ислохотлар жараёнида тарих фанини ривожлантириш, тарихий билликлари юксалтиришга қатта эътибор қаратилиши натижасида Ўзбекистон тарихининг турли давларини ўрганишга бағишланган илмий изланишлар олиб борилиб бир қатор монографиялар, дарсликлар, рисолалар ва ўқув

қўлланмалар чоп эттирилди. Шундай бўлгани холда бугунги кунда Ўзбекистон тарихида ўрганилиши керак бўлган қўлаб масалалар ўз ечимини кутмоқда. Жумладан, Ўзбекистон тарихининг муҳим давларидан бири бўлган совет даври тарихини ёритишда аниқлик киритилиши ва кенг оммага етказилиши зарур бўлган масалаларни ўрганиш ҳали ҳануз